

RÉVÉSZ BÉLA

A rendszerváltás első független, vizuális tájékoztatóműhelye

Az első független magyarországi filmes csapatként hírnévre szert tevő Fekete Doboz Alapítvány, 1988 és 1996 között, VHS és S-VHS kamerákkal felszerelve, végig filmezte a rendszerváltás és az átmenet éveinek összes fontos eseményét. A politikai, társadalmi és kulturális rendezvényeket, az akkor alakuló, később parlamenti párttá avanszáló politikai szervezetek által szervezett tiltakozó megmozdulásokat, az elnyomott egyházak gyűléseit, a független szakszervezetek megalakulását, a később leállított Bős-Nagymarosi vízerőmű építése ellen szervezett tömegtüntetéseket, és nem utolsósorban, a rendszerváltás kerekterét meghatározó Ellenzéki illetve Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások eseményeit örökítette meg. A „Fekete Doboz” cenzúrázatlan videói páratlan mozgóképes kordokumentumát nyújtják a magyarországi rendszerváltásnak, a kommunista pártállamból a pluralista és demokratikus berendezkedésbe való átmenetnek. Ez jelenti a „Fekete Doboz” történelmi fontosságát az utókor számára¹.

1. A nyilvánosság állapota

A szocialista forradalmak, a maguk politikai céljaiknak megfelelően korlátozták, illetve teljesen megszüntették a polgári nyilvánosság létalapját, a termelőeszközök magántulajdonát. Ugyanakkor az ideológiai munka, és az ennek legfontosabb részeként számon tartott propaganda és agitáció, folyamatosan a kommunista párt figyelmének középpontjában áll. A párt a társadalmi fejlődés különböző szakaszaiban megoldandó konkrét feladatoktól függően határozta meg e munka tartalmát, formáit és módszereit, de a párt ideológiai tevékenységének megingathatatlan alapja a mindenkor marxizmus–leninizmus (sztálinizmus), illetve az arra való hivatkozás volt.

A kommunista rendszerek által alkalmazott sajtóirányítás mechanizmusának alapjait Lenin fogalmazta meg, még jóval a bolsevik forradalom előtt, 1901-ben írott „Mivel kezdjük” című munkájában. Eszerint a sajtó szerepe „nem korlátozódik csupán eszmék terjesztésére, csupán politikai nevelésre és politikai szövetségesek toborzására. A lap nemcsak kollektív propagandista és kollektív agitátor, hanem kollektív szervező is”, és ilyen minőségében a párt eszköze, hogy bevonja a néptömegeket a szocialista építés folyamatába.²

¹ A szerző 2002 óta a „Fekete Doboz” kuratóriumának elnöke.

² V. I. LENIN a propagandáról és az agitációról. Kossuth Könyvkiadó – Kárpát Könyvkiadó Budapest – Uzsgorod 1980. 11. p.

Nem sokban változott a mondanivalója hetven év elteltével a Szovjet Kommunista Párt akkori vezetőjének sem, amikor a *propaganda* mindenhatóságáról esett szó. Brezsnyev szerint, az 1970-es években újabb feladatok hárulnak a párt ideológiai munkájára: „A pártszervezetek gyakorlata mutatja meg nekünk, hogy milyen úton fokozhatjuk az ideológiai munka hatékonyságát. Ez az út az egész nevelőmunka megszervezésének komplex megközelítése, vagyis az eszmei-politikai nevelés, a munkában történő nevelés és az erkölcsi nevelés szoros egységének biztosítása, figyelembe véve a dolgozók különböző csoportjainak sajátosságait,”³

A XX. század tapasztalata, hogy a totalitárius ideológiák, a cenzúra és propaganda összefonódása következtében terjedhettek el világszerte. A náci tömegkommunikációs stratégiában is alapvető tételeként jelent meg, hogy a politikai hatalmat, a tömegekre támaszkodva kell megszerezni, ennek érdekében pedig a propaganda teljes arzenálját be kell vetni. A Goebbels által vezetett Népművelési és Propaganda Minisztérium jelentős szerepet vállalt abban, hogy a tömegtájékoztatási eszközök révén, gyakorlatba ültesse a nácizmus ideológiáját. A náci kommunikációs és propaganda tevékenységben ugyan többen részt vettek, az igazi újító mégis kétségkívül Goebbels volt. „Bár a náci politika tartalmáról nézetei még mindig nem egyeztek meg teljesen Hitlerével, azt pontosan megértette, hogy mit ért a ‚Führer‘ a tömegek megnyerésén, és mindent kitalált, ami csak alkalmas volt arra, hogy „szállítsa” e tömegeket. Sajtó, brosúra, röplap, hangfelvétel, autó, repülőgép mind e célt szolgáltatta.”⁴

A *tömegkommunikáció* pártállami irányítása ugyanezeket az alapelveket érvényesítette. Egy korabeli szakanyag szerint „a párt politikai vonala határozza meg a sajtó politikai irányát, amely így összhangban áll pártunk általános elveivel és gyakorlatával, felfogásával, munkastílusával, mód-szerével. Más szóval, a tömegkommunikációnak a párt célkitűzéseit kell szolgálnia. Azt a nehéz és felelősségteljes munkát kell ellátnia a sajtónak, a rádiónak, a televíziónak, hogy gyorsan és megbízhatóan közvetítse a tömegekhez a munkásosztály pártja által kialakított és a szocialista építést szolgáló politikát. A fentiekből egyértelműen következik tehát, hogy a pártirányításnak elsősorban azt kell segítenie, ellenőriznie, miről írjanak a lapok, miről tudósítson a rádió, a televízió.”⁵

A párt kizárólagossága a sajtóviszonyok irányításában, több szinten is érvényesült. Az állampárt testületei döntöttek valamennyi ideológiai, politikai, de a fontosabb személyi és gyakorlati kérdésekben is. „A tömegkommunikáció ügyében legfelsőbb szinten a Politikai Bizottság, vagy az Agitációs és Propa-

³ Leonyid Iljics BREZSNYEV beszéde. In Az SZKP XXV. kongresszusa. Budapest 1976. 88 pp.

⁴ ORMOS MÁRIA: Előszó. In: Joseph Goebbels: Napló. Metropolis-Press - Intrada, 1997. 10. o.

⁵ FODOR LÁSZLÓ: Pártirányítás és a sajtó. Tankönyvkiadó, Budapest, 1978. 40. o.

ganda Bizottság, olykor a Titkárság határozott.”⁶ Mindezek középpontjában a média tulajdonviszonyait illető szigorú pártállami monopóliumhelyzet állt.

A rendszerváltáshoz közeledve, a nyilvánosságpolitika átalakítását mégis inkább a korábbi pozíciókhoz való ragaszkodás jellemezte: „A Titkárság úgy ítélte meg, hogy a politikai információ betölti feladatát, a munka fontos eszköze, a szervezeti rendjét érintő alapvető változtatásokra nincs szükség. A követelmények azonban bizonyos tekintetben változnak. A politikai intézményrendszer korszerűsödésével bővül a nyilvánosság, a korábbinál is nagyobb jelentőséget nyer az állampolgárok véleménye, növekszik a párttagok és pártönkívűliek politikai aktivitása, a társadalmi szervek önállósága. A Központi Bizottságnak a párt vezető szerepét, a politikai rendszer továbbfejlesztését tárgyaló ülése után, az ebből adódó feladatokkal és a technikai korszerűsítés lehetőségeivel is számolva, napirendre kell tűzni az információs munka fejlesztésének további feladatait.”⁷ Az információs munka fejlesztésének a Titkárság által 1987. júniusában felvázolt stratégiája azonban még nem számolt a információ-kommunikációs technológia valódi fejlődésével és hatásaival.⁸ Az lassanként itthon is érthetővé vált, hogy miért nevezte a Time magazin 1983-ban – két évvel azután, hogy az IBM bemutatta a személyi számítógépet –, az Év Emberének a PC-t. Híre járta már annak is, hogy ugyanebben az évben megkezdte az Egyesült Államokban működését az első „maroktelefon-hálózat”⁹.

2. Technika- és szabályozástörténeti háttér

A videó mást jelent köznapi, és megint mást szakmai értelemben. A magánember videózáson mágneses kép- és hangrögzítést illetve lejátszást ért, tehát televíziós műsorok vagy – két videó berendezés összekapcsolásával – videokazetták műsorainak házi rögzítését és visszajátszását. A „professzionális” videózás ezzel szemben ennél többet jelent, így nevezik a műsorszolgáltatáshoz, illetve meghatározott filmfelvételi eljárásokhoz kapcsolódó bonyolult rögzítési, kép- és hangfeldolgozási és sugárzási eszközrendszert is.¹⁰

1972-ben, az USA-ban elindult az első videó kölcsönző, a 80-as években aztán néhány év alatt tömegtermékké vált a videó lejátszó az egész világon. A nagy

⁶ PÓR EDIT: A Kádár-rendszer sajtópolitikája 1963-1979. In: Zárt, bizalmas, számozott II. Irodalom-, sajtó- és tájékoztatáspolitikai 1962-1979. Osiris, Bp., 2004. 280. o.

⁷ Jelentés a politikai információs munka tapasztalatairól, továbbfejlesztésének feladatairól. MSZMP KB Titkárság határozata. Az MSZMP KB Titkárság 1987. június 22-i ülésének anyagai. MOL M-KS 288. f. 7/779. ő. e.

⁸ SZEKERES PÉTER: Video és értéktérjesztés. Kultúra és Közösség, 1990. 1. sz. 88-97. old.

⁹ VALKÓ EMŐKE - ROSNER IMRE: The Characteristics of Video Use in Hungary. Jel-kép, 1988. Special Edition 147-157. o.

¹⁰ SZEKFŰ ANDRÁS: Mozi – tv – videó. Magyar Tudomány, 1980. 11. sz. 821-827. o.

mozifilmeket postán lehetett megrendelni, és megtekintés után visszakérült a kereskedőhöz. Ez a 80-as, 90-es években nálunk is nagy üzlet volt. De alig telt el húsz év és elkezdődött a VHS hanyatlása. A megjelenő DVD, az olcsó DVD-lejátszók elterjedése meghozta a videók alkonyát. Az USA-ban 2003-ban előzte meg a DVD kölcsönzése a VHS-t. Az Y-generáció pedig már nem is hallott a VHS-ről, videó kameráról. A „Fekete Doboz” létrejöttének körülményeit azonban nem lehet megérteni a korabeli média- és szabályzástörténeti visszatekintés nélkül.

A videó, mint újszerű (elektronikus) mozgókép-rögzítési és közvetítési eszköz – kizárólag az állami szférában – a 70-es években jelent meg Magyarországon is, majd tömegmértű használata a 80-as években következett be. A hazai intézmények kissé megkésve reagáltak a nyugati tendenciákra, így csak 1982-ben született döntés arról, hogy ki kell dolgozni a videózás egészére vonatkozó jogszabályokat és gazdasági szabályozókat.¹¹ Ez magába foglalta a gyártók, a kiadók és forgalmazók működésének rendjét, tevékenységük irányításának, ellenőrzésének módját, intézményeit, formáit. Döntés született arról is, hogy ki kell dolgozni a videó fejlesztés programját, különös tekintettel a sokszorosítás feltételeinek kialakítására. A határozatok végrehajtásában fontos feladatokat kapott többek között az Ipari, a Belkereskedelmi, a Művelődési és az Igazságügyi Minisztérium, a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala és a Magyar Televízió. Ennek eredményeképpen 1985-re megteremtődtek a hazai videó készülék és kazettagyártás feltételei, 1986-ban megjelentek a fontosabb videó rendeletek, kiépült a műsoros videokazetta-kölcsönzés országos hálózata és a videó készülék piacon is.¹²

A nyolcvanas évek közepén, a nem hivatalos becslések szerint 200-250 ezer képmagnó lehet az országban. Ennek egy komoly hányada (30 ezer db) közösségi tulajdonban van. Témánk szempontjából viszont fontosabb azt megvizsgálni, hogy mi a helyzet a kamerákkal. 1985-ben felröppent a hír, hogy lesz hazai videokamera, egy összeszerelő üzem Panasonic A1 típusú kamerákat fog gyártani. Az üzlet végül nem jött létre, így a hazai videósok továbbra is ki voltak szolgáltatva a magán- és állami bizományi kereskedelem kiszámíthatatlanságának szeszélyes árainak.¹³

Ami a média szabályozástörténeti oldalát illeti, ekkoriban fogadta az Országgyűlés a sajtótörvényt.¹⁴ Kevésbé a szabályozás tartalmi vonatkozásai je-

¹¹ 75/1982. (XII.15) MT sz. rendelet a kulturális szolgáltatást ellátó vállalatokra vonatkozó egyes szabályok megállapításáról

¹² 2/1986. (IX. 1.) MTH számú rendelkezés a helyi jellegű önálló rádió- és televízió műsort készítő stúdiókról; 9/1986. (X. 11.) BkM számú rendelet az üzletek működési engedélyéről és a szakmai üzletkörökről

¹³ KISS ZOLTÁN: A videó Magyarországon. A felhasználás jogi lehetőségei és gyakorlata. Budapesti Művelődési Központ 1987. 11. o.

¹⁴ A sajtóról szóló 1986. évi II. törvény

lentettek újszerűséget, mint az, hogy a sajtótevékenységről korábban létezett alacsonyabb (minisztertanácsai) szabályok helyett¹⁵ törvényi szintű szabályozásra került sor.

Ugyanakkor a sajtótörvény megjelenésével egyáltalán nem oldódott meg a videózást érintő problémák köre. A sajtótörvény ugyanis elsősorban a hagyományos sajtótermékekre koncentrált, ebbe a rendszerbe viszont a videó nehezen illeszthető bele. A jogalkotók mégis ezt az utat választották, mivel jogpolitikai és jogtechnikai okokból nem volt megoldható az, hogy a *videóra külön törvény* jelenjen meg. A végrehajtása tárgyában megjelent 12/1986. (IV. 22.) MT sz. rendeletről viszont kiemelhető néhány mozzanat, amely a „Fekete Doboz” munkáját is érintette.

A sajtótörvény minden vitát eldöntött, amikor az értelmező rendelkezések között kijelentette: sajtótermék – a nyilvános közlésre szánt műporos filmszalag, videokazetta, videolemez. Nyilvános közlés pedig a sajtótermék árusítása, szétküldése, kézbesítése, üzletszerű kölcsönzése, ingyenes szétosztása, bemutatása nyilvánosság előtt, sugárzása vagy vezetékes továbbítása.

A videofelvétel előállításának, vagy nyilvános közlésének hatósági engedélyezését a rendelet szerint, az alábbi esetekben kell *megtagadni*:

a videofelvétel tartalma ütközik azzal a szabállyal, hogy

- a tájékoztatás nem sértheti a Magyar Népköztársaság alkotmányos rendjét, nemzetközi érdekeit, valamint az állampolgárok és a jogi személyek jogait, törvényes érdekeit és a közérkölcset,
- a tájékoztatás nem sértheti az emberi jogokat, nem szolgálhatja az emberiesség ellen elkövetett bűncselekmények igazolását, a háborús uszítást, a más népek elleni gyűlölet felkeltését, a szovinizmust, a nemzetiségi, a faji, a felekezeti és a nemek közötti hátrányos megkülönböztetést;
- a videofelvétel útján bűncselekmény, vagy szabálysértés valósul meg. Nem szabad nyilvánosan közölni azt a videofelvételt, amelynek elkobzását a bíróság vagy a szabálysértési hatóság elrendelte,

A nyilvános közlés engedélyezéséről a Film-főigazgatóság a kérelem előterjesztésétől számított 15 napon belül határoz. Engedélyokirattal el nem látott műsoros videokazetta nyilvánosság előtti vetítése

- sajtórendészeti szabálysértés,¹⁶ feltéve, hogy a cselekményt csekély mennyiségű kazettával, vagy ritkábban követték el, míg súlyosabb esetekben, tehát ha nagyobb mennyiségű kazettára vagy rendszeresen követték el, akkor

¹⁵ A sajtóval kapcsolatos egyes kérdésekről szóló 26/1959. (V. 1.) Korm. sz. rendelet; az időszaki lapok engedélyezéséről és terjesztéséről szóló 34/1975. (XII. 10.) MT sz. rendelet

¹⁶ 17/1968. (IV. 14.) Korm. számú rendelet az egyes szabálysértésekről 159/A §.

- sajtórendészeti vétség¹⁷, vagyis, aki engedély nélkül állít elő vagy terjeszt olyan sajtóterméket, amelynek előállításához vagy terjesztéséhez engedély szükséges, vétséget követ el és pénzbüntetéssel büntetendő. Szabálysértés esetekor azt a sajtóterméket, amelyre nézve a szabálysértést elkövették, vagyis a videokazettát el lehet kobozni, vétség esetében az elkobzás kimondása kötelező. A sajtórendészeti és szerzői jogi szabálysértéseken (vétségen) túl bizonyos esetekben súlyosabb bűncselekmény is megvalósulhat. Így pl. szovjetellenes vagy más baráti országokat sértő videók bemutatása kimerítheti a közösség megsértése (Btk. 269. paragrafusa) vétségének törvényi alakzatát.

Az ismertetett szabályozási összefoglalás annak tükrében lehet lényeges, mivel a „Fekete Doboz” megalakulásakor és működésének első három évében szinte valamennyi, említett jogszabállyal konfrontálódott. Ennek nem annyira a helyzet jellegéből adódó ellenzéki attitűd volt a magyarázata (amely egyébként természetéből adódott),¹⁸ sokkal inkább a hivatalok bürokratikus ügyintézése és nehézkes jogszabály értelmezés.

3. A „Fekete Doboz” első éve

A kereskedelmi problémák, az engedélyezési eljárás nehézségei ellenére viszonylag gyorsan beszivárogtak Magyarországra a magánkézben lévő videokamerák. A VHS (Video Home System) elnevezésű 15-20 kilós vállnyomorító eszközt, amely ma már ősletnek kijáró muzeológiai értékkel bír, annak idején technikai csodaként tartották számon.

1987-ben jutott hozzá Franciaországból kapott első videokamerájához Jávor István is.¹⁹ Az alternatív tájékoztatás új eszköze és lehetősége, a kameratulajdonos mellé gyorsan összehozta az Elbert Márta, Ember Judit, Lányi András és Vági Gábor nevével fémjelzett alkotógárdát (Pesty László valamivel később csatlakozott hozzájuk),²⁰ amely a „Fekete Doboz” nevet vette fel. A szamizdatirodalom a nyolcvanas évek elejétől már megállíthatatlanul nyomult az illegalitásból a „második nyilvánosság”-on keresztül a hivatalos elismertség felé, arra viszont senki nem gondolt, hogy mi lesz akkor, ha nem a műsorszórásban, hanem a –gyártásban jelenik meg elsőként az elektronikus média pluralitása. A „Fekete Doboz” önmeghatározása szerint „videofolyóirat”-

¹⁷ Btk. 213. §

¹⁸ Lásd: HARGITAI LILLA - LARGA BALÁZS: *Dobozolás - A video-dokumentarizmus útjai*. Mozdó világ, 1993. 11. sz. 97-102.

¹⁹ RÉVÉSZ BÉLA: *A Fekete Doboz - 20 éve*. Beszélő 2007. júl.-aug. 103. p.

²⁰ Pesty Gábor gyors kiválása után létrehozta Pesty Fekete Doboz néven működtetett vállalkozását. A Fekete Doboz Alapítvány indítványára a Legfelsőbb Bíróság illetve a Gazdasági Versenyhivatal e név használatától Pesty Lászlót 1992-ben eltiltotta, ennek ellenére továbbra is használja a Fekete Doboz elnevezést.

ként jött létre. A szerkesztőség nyilvánosság előtti bemutatkozására a Művészeti Dolgozók Szakszervezete Gorkij fasori társalgójában került sor 1987. május 24-én. Felhívásban – „Nyílik a 'Fekete Doboz'!” – vázolják szándékaikat²¹:

„A 'FEKETE DOBOZ' video-kiadvány: rendszeres közleményeit évente négy alkalommal, kb. egyórás kazettán hozza nyilvánosságra. A sorozat darabjai egy-egy téma, vagy esemény elemző feldolgozó-sát adják ezen kívül rövid mutatóanyagokat, vagy interjúkat közölnek olyan tárgyakról, melyek video dokumentációja rendelkezésünkre áll, vagy készül. E tájékoztató jellegű anyagok nyomán a megrendelő kívánságának megfelelő terjedelmű és jellegű műsoros kazetta elkészítését vállaljuk magánosok és közületek részére.

A 'FEKETE DOBOZ' nem marad dobozban. A kazettákat cenzúrázza a Filmfőigazgatóság illetékese. Terjesztésükre felkérjük a Magyar Filmklubok Szövetségét, a MAVIDEO-t, a Magyar Amatőrfilm Szövetséget, a megyei művelődési központokat és a megyei könyvtárakat, valamint az egyetemek kulturális bizottságait. Az első szám 1988. első negyedében jelenne meg.

A 'FEKETE DOBOZ' szerkezete: A vállalkozás a Balázs Béla Stúdió önálló szekciójaként, a Magyar Film és TV-művészek Szövetségének felügyelete alatt, a Soros Alapítvány anyagi támogatásával működik. Technikai bázisát a BBS részére az Alapítvány által adományozott videó berendezés képezi. Non-profit vállalkozásként működik. A szerkesztőség irányítására Vági Gábor szociológust kérjük fel, művészeti vezetőnek pedig Ember Judit filmrendezőt. A szerkesztőség tagjai egyelőre azok, akik az alakuló megbeszélésen munkát vállalnak, kiegészítve azokkal, akiket erre a továbbiakban közös megegyezéssel felkérünk. Egy év múlva a szerkesztőség tényleges tagságát az elkészült, illetve készülő anyagok szerzőire korlátozzuk. Azon túl ők döntenek a műhely irányítóinak személyéről, új munkatársak bekapcsolásáról és minden egyéb, a szerkesztőség illetékességi körébe tartozó kérdésről.”²³

²¹ Lásd: „Fekete Doboz” Közalapítvány Irattára. A videó-folyóirat megalakulásának később idézett dokumentumai szintén innen. (2015 során a Közalapítvány mintegy 3000 órnyi felvétele, valamint a Irattár kapcsolódó anyagai az OSA archívumába kerültek. <http://www.osaarchivum.org/press-room/announcements/Videos-regime-change-Hungary-1988-1996>)

²² A Balázs Béla Stúdió 1961-től az új utakat kereső magyar filmesek kísérleti stúdiójaként működött. A 2000-es évektől a BBS inkább csak archívumként funkcionál.

²³ Erdemes a Jávor István és Lányi András által aláírt meghívó címzettjeit felidézni: Balog Gábor filmes, Chikán Bálint kritikus, Dániel Ferenc dramaturg, Elbert Márta filmes, Ember Judit filmes, Fekete Ibolya filmes, Gáti Tibor szociológus, Hann Endre kommunikációelm., Havas Gábor szociológus, Hirschler Richárd újságíró, Jelenczky István képzőművész, Jeles András filmes, Kardos Sándor filmes, Kincses Károly fotós, Lévai Júlia zenekritikus, Magyar Bálint közgazdász, Megyesi Gusztáv újságíró, Mész Andárs filmes, Mihancsik Zsófia rádiós, Nagy András író, Orosz Mária újságíró, Petőcz András irodalmár, Ráday Mihály tv-s, városvédő, Rév István történész, Szabados Árpád képzőművész, Szemadám György képzőművész, Szent-Iványi István szociológus, Tarnóczy Gizella rádiós, Tímár Péter filmes, Vági Gábor szociológus.

A klasszikus szamizdatokkal szemben, a videó folyóirat, még ha eleinte a legális kereteken kívül is tevékenykedett, kezdettől fogva a működéshez szükséges engedélyek megszerzésén fáradozott.²⁴ Nem felejtethető, hogy ez még az az időszak, amikor a Hitel már tíz éve megkezdett harcát folytatja változatlan eredménytelenséggel az engedélyezéséért²⁵, miközben a Kapu már 1988. szeptemberében megjelenhetett.²⁶ „Nyilván olyan a mechanizmus, hogy egy PB-tag leszöl a Lakatosnak²⁷, hogy te, szólj már ezeknek a hülyéknek, hát mit szórakoznak ezek, s akkor a Lakatoson múlik, hogy telefonál-e – a saját szempontrendszere alapján –, vagy pedig lenyeli és megtartja magának...”²⁸

Az 1986-os sajtótörvény – a korábban említett problémák mellett – fenntartotta a korábbi sajtójogi szabályoknak azon rendelkezéseit, hogy a sajtótermékek előállításához és nyilvános közléséhez, valamint időszaki lap, illetve helyi stúdió alapításához – jogszabály eltérő rendelkezése hiányában – *engedélyre van szükség*. A kevés számú kivétel egyikét az időszaki lapok egyes lapszámai képezik. Ezekhez külön-külön nem kell engedély, viszont az időszaki lap meghatározott ideig vagy visszavonásig érvényes engedélye – a törvény egyik végrehajtási jogszabálya értelmében – nem terjed ki annak évkönyveire, külön-számainra, alkalmi kiadványaira és mellékletére. Az engedélyező hatóságoknak, a korábbival megegyező körét, szintén nem a törvény, hanem a végrehajtási szabályok tartalmazták. Eszerint belföldi időszaki lapok alapítására, külföldi lapok belföldön történő nyilvános közlésére, helyi stúdió alapítására, valamint tájékoztatást tartalmazó, a jogszabály által meg nem nevezett „más technikai eszközre” a Tájékoztatási Hivatal elnöke, illetve annak jogutódja jogosult engedélyt adni. Ezzel szemben a könyvek, videokazetták, hangszalagok, továbbá a bármely más műsort tartalmazó technikai eszközök (ezek meghatározása hiányzott) a Művelődési Minisztérium által engedélyezhetők. Tekintettel arra, hogy a Magyar Posta, a fegyveres erők által felügyelt minisztériumok, az Állami Egyháziügyi Hivatal, valamint a megyei tanácsok művelődési osztályai önálló

²⁴ Az alternatív dokumentumfilmeknek a szamizdathoz való viszonya az írásbeliség túlsúlya miatt bizonytalan. Bár a 2004-es budapesti nemzetközi szamizdat-kiállításon vetítésre kerültek a korabeli „Fekete Doboz”-filmek, mégis a rendezvény egésze „gépelt vagy nyomtatott könyveket, plakátokat, röplapokat, fotókat, képzőművészeti albumokat, festményeket és szobrokat” mutatott be mint „a hatvanas-nyolcvanas évek Közép- és Kelet-Európájának egyedülálló kulturális jelenségét, a kommunista diktatúrák szellemi illegalitásában létrejött alternatív kultúra világát”. Nemzetközi szamizdat-kiállítás. Millenáris Park, 2004. január 31. - 2004. május 2.

²⁵ A Hitel című kétheti folyóirat tíz év politikai huzavona után 1988. november 2-án jelenhetett meg először. Történetére lásd: PAPP ENDRE (szerk.) A visszaszerzés reménye. Húszéves a Hitel. (Antológia). Hitelért Alapítvány, 2008.

²⁶ Debreczeni József: A rendszerváltás sajtója – a sajtó rendszerváltozása. In: BALÁZS ISTVÁN: Már megint egy új lap! 1988-tól az EU-ig első évfolyam első számok tükrében. Animus, Bp., 2004. 9-10. o.

²⁷ Lakatos Ernő 1982-től 1988-ig az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály osztályvezetője volt

²⁸ HEGEDŰS ISTVÁN: Sajtó és irányítás a Kádár-korszak végén. Médiakutató, 2001, tavasz.

engedélyezési hatáskörrel rendelkeztek, akkor látható igazán a *sajtóirányítás centralizációja*. Ez a központosítás még a helyi önkormányzati szervek számára sem tette lehetővé, hogy külön engedély nélkül bármilyen tematikájú lapot, évente akár csak egyetlen alkalommal is megjelentessenek.

Az engedélyezési rendszer garanciális szempontból legproblematisabb eleme az a törvényi rendelkezés volt, amely lehetővé tette az *engedély megtagadását* pusztán azon az alapon, hogy a sajtótermék előállításához, illetve nyilvános közléséhez szükséges „személyi és tárgyi feltételek nincsenek biztosítva”. Ezt a gyakorlatilag korlátlan mérlegelési jogkört jelentő szabályt tovább bővítette a minisztertanácsi végrehajtási rendelet, amely felsorolta a személyi és tárgyi feltételek hiányának egyes eseteit. Mindezek a szűkítő feltételek már a törvény indokolási részében is szerepeltek. Eszerint „a sajtótermék előállítására és nyilvános közlésére az engedélyt akkor lehet megtagadni, ha a sajtótermék előállításához, illetőleg nyilvános közléséhez szükséges, jogszabályban előírt személyi, tárgyi feltételek nincsenek biztosítva. A szükséges személyi, tárgyi feltételeket a törvény végrehajtásáról szóló minisztertanácsi rendelet határozza meg. Ilyen feltétel például az, hogy a sajtóterméknek legyen kiadója és sokszorosítója, a helyi jellegű, önálló rádió és televíziós műsoradást készítő stúdió alapítását, az erre hatáskörrel rendelkező szerv a külön jogszabályban előírt szakvéleményében javasolja, a sokszorosításhoz szükséges hordozóanyag (papír, filmszalag, hangszalag stb.) rendelkezésre álljon”.

A szükséges hordozóanyag rendelkezésre állásának megítélése érdekében pedig egy további rendelet²⁹ azt is kimondta, hogy az engedélykérelemhez csatolni kell a kérelmező által beszerzett igazolást arról, hogy a lap előállításához szükséges papír-mennyiség és minőség- rendelkezésre áll. Papírhányra hivatkozva tehát – amint ez a gyakorlatban általánossá vált – a hatóság bármilyen lap engedélyezése előtt elzárkózhatott, sőt ezen a címen a korábban már kiadott lapengedélyeket is visszavonhatta.

A „Fekete Doboz” vonatkozásában tovább színezte a helyzetet, hogy a „*videofolyóirat*” kifejezést egyébként a hatályos sajtótörvény nem ismerte. Értelmezése szerint „sajtótermék: az időszaki lap egyes lapszámai, a rádió- és a televízió műsor, a könyv, a röplap és az egyéb szöveges kiadvány – ide nem értve a bankjegyet és az értékpapírt –, a zeneművet, grafikát, rajzot vagy fotót tartalmazó kiadvány, a térkép, a nyilvános közlésre szánt műsoros filmszalag, videokazetta, videolemez, hangszalag és hanglemez, továbbá bármely más tájékoztatót vagy műsort tartalmazó, nyilvános közlésre szánt technikai eszköz”.³⁰ A „videokazetta” szerepel ugyan a felsorolásban, de a hanglemezzel együtt, mint

²⁹ 1/1986. (IX. 1.) MTH számú rendelet

³⁰ 1986. évi II. törvény a sajtóról. 20. § b)

„műsoros” technikai eszköz. Az aktuális információk közzétételének szándéka tulajdonképpen a híradó műfajához sorolta volna, de tévéstúdió vagy állandó vetítőhely nélkül a terjesztési mód lapszerűvé tette. Ezek az ellentmondások az engedélyezési eljárások során váltak nyilvánvalóvá. Első lépésben, a stúdió alapítása iránti engedély megadására jogosult Minisztertanács Hivatala jogosult (a Tájékoztatási jelző 1988 áprilisában lekopott, megmaradt viszont a Hivatal Sajtóigazgatási Főosztálya).

A sajtótermék előállítására és nyilvános közlésére az engedélyt akkor lehetett megtagadni, ha a sajtótermék előállításához, illetőleg nyilvános közléséhez szükséges, jogszabályban előírt személyi, tárgyi feltételek nincsenek biztosítva. A szükséges személyi, tárgyi feltételeket a törvény végrehajtásáról szóló minisztertanácsi rendelet határozza meg. Ilyen feltétel például az, hogy a sajtóterméknek legyen kiadója és sokszorosítója, a helyi jellegű, önálló rádió és televízió műsoradást készítő stúdió alapítását az erre hatáskörrel rendelkező szerv, a külön jogszabályban előírt szakvéleményében javasolja, a sokszorosításhoz szükséges hordozóanyag (papír, filmszalag, hangszalag stb.) rendelkezésre álljon.

A „Fekete Doboz” működési engedélyének megszerzését megkönnyíthette a Magyar Film és TV-művészek Szövetségéhez való kapcsolódás, mint a Balázs Béla Stúdió önálló szekciója. Bár ez a helyzet az 1987. május 24-i körlevélben illetve a június 4-i összejövetelen tényként került szóba, valójában, egy június végi levélben kéri a videó folyóirat ennek a kapcsolatnak a hivatalossá tételét:

„Alulírottak, azzal a kéréssel fordulunk a Magyar Film- és TV-művészek Szövetségéhez, hogy támogassanak bennünket egy video-dokumentációs műhely létrehozásában, tegyék lehetővé, hogy vállalkozásunk a Szövetség szekciójaként működjön és vállalják el tevékenységünk szakmai felügyeletét.

A létrehozandó műhely célja, a magyar társadalmi és kulturális élet eseményeinek elemző vizsgálata és dokumentálása, a készülő anyagok rendszeres terjesztése, a video, mint legkönnyebben kezelhető, legmozgékonyabb audiovizuális eszköz alkalmazási lehetőségeinek kiterjesztése. Ennek érdekében különféle szakterületek képviselőinek rendszeres együttműködését szeretnénk kialakítani (filmesek, egyéb művészeti ágak szakértői, szociológusok, és más társadalomtudományok művelői, publicisták). A vállalkozás nyitott, így a Szövetség mindazon tagjainak jelentkezését örömmel vesszük, akik részt kívánnak venni munkánkban. Akinek témáját, munkatervét a műhely tagjai megvalósításra elfogadják, egyúttal a műhely (szavazati joggal rendelkező) tagjává is válik. A szerkesztőség irányítására Vági Gábor szociológust, művészeti vezetőnek Ember Judit filmrendezőt kértük fel.

Az elkészült anyagokból rendszeres időközönként (kb. négy alkalommal évente), legfeljebb egyórás terjedelmű videó kiadványt állítanánk össze. E sorozat egyes darabjai egy-egy téma vagy esemény alaposabb feldolgozása mellett rövidebb lélegzetű publicisztikai anyagokat, híradást is tartalmaznának, vagy mutatványokat a műhelyben készülő egyéb anya-

gokról, olyan tárgyakról, melyek videó dokumentációja a szerkesztőségtől megrendelhető. Így tevékenységünket rugalmasan igazíthatnánk az egyes témák, műfajok iránt megnyilvánuló érdeklődéshez. Magát a rendszeresen megjelenő videó folyóiratot néhány száz példányban szeretnénk terjeszteni.

Úgy gondoljuk, a társadalomtudományok műhelyei, könyvtárak és művelődési központok, felsőoktatási és közművelődési intézmények, politikai iskolák, a KISZ most szerveződő országos video bázishálózata, a Magyar Filmklubok Szövetsége, a zárláncú helyi televíziózás, az amatőr filmes és videós közösségek köréből szép számmal számíthatunk előfizetőkre is. (A várható keresletet előzetesen felmérjük). A non-profit vállalkozás anyagi fedezetét az eladott kazetták fejében befolyó összegben felül a Soros Alapítvány támogatása biztosítja, akik az induláshoz egymillió forintot bocsátanak rendelkezésünkre.

A kiadványainkkal kapcsolatos cenzurális teendőket a Film-főigazgatóság látná el. Az első szám kb. 1988. tavaszán jelenhetne meg. A műhely technikai bázisát a Soros Alapítvány által a BBS egy csoportjának juttatott berendezések jelentenék, melynek használatára bérleti szerződést kötünk. A műhelyszervezési és adminisztrációs teendőit két szerződéses viszonyban alkalmazott, félállású munkatárs végezné.

Tisztelettel kérjük a Szövetség vezetésének állásfoglalását.

Budapest, 1987. június 30.³¹

„Az értelmiségi közvélemény egy jelentős része, a 'második nyilvánosságot' – anélkül, hogy annak jelentőségét vagy színvonalát túlértékelné – ma sok vonatkozásban az 'első nyilvánosság' valamiféle szükséges, vagy legalábbis nem üldözendő kiegészítésének, az 'első nyilvánosság' fogyatékos, nem elég tagolt szerkezete 'korrekciójának' hajlamos tekinteni.” Az MSZMP KB Tudományos, Köznevelési és Kulturális Osztályának – a „Fekete Doboz” megalakulására is alkalmazható – megállapítása annak a jelentésnek a része, amelyben a Politikai Bizottság számára igyekeztek magyarázatot keresni arra a problémára, vajon miért maradt eredménytelen az MSZMP Politikai Bizottság 1980. december 9-i, „a belső ellenséges-ellenzéki, ellenzékiekieskedő csoportok tevékenységéről” szóló határozata, különösen pedig az a pontja, amely az ellenzéki-ellenséges orgánumokban publikáló szerzők közlési lehetőségeinek korlátozásáról döntött.³² A javaslat, a „politikai és művelődéspolitikai elvekkel összhangban álló”

³¹ A beadvány aláírói: Balog Gábor, Dániel Ferenc, Dömölky János, Elbert Márta, Ember Judit, Fekete Ibolya, Gáti Tibor, Hann Endre, Havas Gábor, Horváth Zsuzsa, Jávors István, Jelenczky István, Jeles András, Kardos Sándor, Klaniczai Gábor, Kovács Zoltán, Lányi András, Lévai Júlia, B. Lugossy László, Magyar Bálint, Megyeri Gusztáv, Mész András, Mihancsik Zsófia, Müller Péter Iván, Nagy András, Orosz Mária, Petőcz András, Ráday Mihály, Rév István, Schiffer Pál, Surányi András, Szabados Árpád, Szervadám György, Tímár Péter, Vági Gábor.

³² Javaslat a Politikai Bizottságnak az ellenzéki-ellenséges orgánumokban publikáló szerzők közlési lehetőségeinek korlátozásával kapcsolatos kérdésekről. Az MSZMP KB TKKO előterjesztése a Politikai Bizottság 1987. szeptember 22-i ülésére. MOL M-KS 288. f. 5/1008. ő. e.

támogatási rendszeren keresztül kívánt utat nyitni a „tagoltabb nyilvánosság megteremtése irányába”.

Ennek a pártállami „támogatási rendszernek” az alternatívájaként jött létre az említett Soros Alapítványi támogatás. Ez a „Fekete Doboz” esetében 1988. decemberében még csak „elvi jellegű” maradt, ugyanis további pontosítást kértek a video-folyóirat pályázatához. A munka tervezésének előrehaladottságát jelzi viszont az a 1988. január 10-i keltezésű körlevél, amelyben az első szám tervezett témáit körvonalazzák:

„–*Tehetséges fiatal kutatómérnök elbúcsúzik barátaitól, kollégáitól, albérletétől, főnökétől. Miért nem akar itt maradni, itthon miért nem látja biztosítottnak jövőjét?*

–*Ténylegesen megnövelték az akadémikusok fizetését. Miért támogatja és helyesli az Akadémia a Bős-Nagymaros vízlépcső felépítését? Korrumpált mandarinok - elnyomóródo fiatal tudósok.*

–*Bős-Nagymaros. Hagyományos dokumentumfilm a nagyberuházás tökéletes nagyipari építéséről. (Esetleg egy propagandafilm stílusában.)*

–*Import szemét. Mérges hulladékokat tartalmazó anyagok tömege érkezik Ausztriából, NSZK-ból, magyarországi tárolásra, elsüllyesztésre, megsemmisítésre, hogy itt szennyezzen földet, vizet, levegőt.*

–*A magyar hatóságok ezernél több erdélyi menekültet toloncoltak vissza Romániába. Ki a magyarokkal Magyarországról? Rettegő, bujkáló erdélyiek városokban és falvakban.*

–*Képek a nyomornegyedek, munkanélküliek, vidékről a fővárosba menekült családok életéről. Pályaudvarok éjszakai lakói, Dobozi-utcaiak és az abból is kiszorultak.*

–*A gazdag villanegyedek lakóit félelemmel és szorongással tölti el az egyre nagyobb bűnözés. Házukat kifosztják, gyermekeiket az erdőben levethőztetik és megverik. A tettesek cédulát hagynak maguk után: 'Nektek mindeneitek megvan, nekünk nincs semmink.' Biztonsági berendezések, különlegesen kiképzett kutyák, gyűlölet és rettegés.*

–*A XIII. kerületben rendőrök autókat fosztogattak. A kárvallottak: kishalak és nagyhalak. Ugyanott a tanács és a rendőrség karöltve hajtott végre egy kilakoltatási akciót egy volt állami gondozott ellen, hogy megkaparintsák annak lakását, amelyhez szabályos eltartási szerződés útján jutott (mindkét ügyben eljárás indult).*

–*Állami gondozásba vétel. A tanácsigazgatási bürokrácia potenciális ellenfelként kezeli a szegényeket. Kivált azokat, akiknek az előírásokkal ill. a hatósággal gyűlik meg a baja. Az ilyen 'bűnöző hajlamú' családok gyerekeit törvényes eszközökkel lehet elvenni a szülőktől. És ezt meg is teszik.*

–*Az állami gondozottak számára, nemzetközi anyagi segítséggel épült battonyai gyermekotthona már az egekig ér. Itt már sem pénzzel, sem jóindulattal nem lehet elérni semmit az aljasságokkal és az ostobaságokkal szemben.*

–*Borsodban a munkanélkülieknek és családjaiknak barakktelepeket létesítettek. Az itt élőknek szinte egyetlen reményük, hogy a nyári mezőgazdasági munkák idején sum másként, napszámosként dolgozhatnak.*

– Magán és közületi építkezések első lépése rendszerint a telken található fák és a növényzet teljes kiirtása. BPM-lakótelep épül Tündérhegyen, egy védett erdő helyén. Az ország különböző tájvédelmi területein elszaporodott a magánépületek, rezidenciák, vadászházak építése. Kik az építtetők?

– Az okkult underground. Magyarországon a tömegkommunikációból és így a közvéleménytől teljesen elzárt kisebb csoportok; buddhisták, asztrológusok, parapszichológusok működnek. De ide tartoznak azok a kommunákban, fél-kommunákban élő emberek is, akiket a jóga, a spiritizmus vagy a mély vallási hit tart össze.

– Az andocsi búcsú. Évente egyszer csodavárók gyűlnek össze Andocson.

– A köztéri műalkotásokról. Kik a megrendelők és kik a pályázók?

– A homoszexuálisok és az AIDS-interjú.

– Csernobil. Hogyan növekedett meg a rákos betegek száma az elmúlt két évben Magyarországon. Összehasonlító statisztikák, orvosi vélemények: koraszülöttesek, csecsemőhalálozások Csernobil előtt és után. Miért hallgat erről az egészségügy?

– Haláltudat, halálkultúra Magyarországon.”

A felsorolt témák többsége csak terv maradt (némelyikük mai időszerűsége megdőbbsé, bár egyes részletek forgatásra kerültek. „Elsodortak minket az események” – emlékezett vissza az indulás évére Elbert Márta, mivel az 1988. március 15-ét követő időszak minden korábbi elgondolást félresöpört. „Ezután próbáltunk utánajárni, érdeklődni, hogy hol, mi fog történni. Akkor már tényleg tudatosan tudtuk, hogy ezeket a dolgokat fel kell venni, ha használjuk a későbbiekben, ha nem.”³³

A változatlanul engedély nélkül folytatott 1988-as munka természetesen nem került el az állambiztonsági szervek figyelmét sem (igaz, a később már engedélyvel folytatott sem). „A 'Fekete Doboz' néven alakult új, független videó folyóirat kezdeményezői (Elbert Márta, Jávör István, Lányi András, Pesty László és Vági Gábor szerkesztők) olyan dokumentumokat, eseményeket kívánnak forgalomba hozni videokazettán, amelyekről a hivatalos tömegkommunikáció – szerintük – nem, vagy nem kellő objektivitással adott tájékoztatást. Pl. különböző tüntetések, akciók, vagy 'alternatív szervezetek' ülései. Tevékenységükhöz kértek engedélyt, de az érdemi döntést nem várták meg, és 117 címre – döntő többségben szerkesztőségeknek, pártbizottságoknak – megküldték tájékoztatójukat.”³⁴ Ezekről a levelekről remélte a folyóirat, hogy a különböző intézmények, könyvtárak, egyetemek és természetesen magánszemélyek is áldoznak kazettánként ezer (majd 1989-től kétezer) forintot „a nyílt tájékoztatás” információért.

³³ SÁNDOR ISTVÁN: Szabadon, feketén – dobozban? 7 lap. 1990. 9. sz.

³⁴ 1998. október 7. ÁBTI BM Napi Operatív Információs Jelentések 2.7.1. (a továbbiakban: NOI) III/III-192. „Intézkedés: – a fejleményeket figyelemmel kísérjük; – az érintett személyek ellenőrzését folytatjuk.”

Természetesen nem tudhatták, hogy az állambiztonság küldeményellenőrzési osztálya „a postaforgalomból kiemelt 117 db levélküldeményt, amelyek feladója 'Fekete Doboz'. A levélben közlik, hogy 'dokumentum értékű' anyagaik ezer forintért megrendelhetők. Két kazettát ajánl megvételre: az első a FIDESZ tevékenységéről, a második a dunai vízlépcsőrendszerrel kapcsolatos vitákról, eseményekről szól. A küldeményeket – továbbításukat illető állásfoglalás céljából – átadták a BM III/III. Csoportfőnökségének.” Aligha lehet kétséges a Csoportfőnökségnek a „videós csoportosulással” kapcsolatos állásfoglalása.³⁵

Jávor István már 1981-től „látókörbe került” elsősorban a „repülő egyetem”-mel kapcsolatos tevékenysége folytán³⁶, a „Riporter” fedőnevű titkos megbízott pedig főként munkahelyi tevékenységéről szolgáltatott információkat.³⁷ A nyolcvanas évek közepén „Fotós” fedőnevű célszemélyként jelentik róla az „1956-os vezető ellenforradalmárokkal készített interjúsorozat” folytatását³⁸, majd kiderül az is, hogy az ő „drapp színű Opel márkájú” gépkocsijával érkezik a „Fekete Doboz” négyfős forgatócsoportja Nagy Imre párizsi síremlékének avató ünnepségére 1988. június 16-án.³⁹

Ugyanakkor jelentik Méray Tiborról, a párizsi Irodalmi Újság főszerkesztőjéről és „Elbert Márta nevű budapesti kapcsolatát”-ról, hogy „*filmet állítanak össze azokból a videofelvételekből, amelyek június 16-án készültek az Új Köztemetőben és a Bathyány emlékmécsesnél*”.⁴⁰ Ezekből állt össze a videó folyóirat 1988. évi különszáma, „A 301-es parcella”, amely meghozta a „Fekete Doboz” számára a szélesebb ismertséget. A párizsi ünnepélyes megemlékezés és a rákoskeresztúri temetőben, majd a város több pontján megörökített rendőri erőszak dokumentálása vonzotta az alternatív vetítőhelyek közönségét. Egy titkos megbízott az óbudai tanács Művelődési Házában látta 1988. október 22-én az „'56-os eseményekkel kapcsolatos filmet. A film fő motívuma nagy Imre 1956-1988. Franciaországban, júniusban avatott síremléki ünnepsége volt (sic!): korszorúzási részletek, különböző szervek beszédei (sic!), köztük Reagan⁴¹ üzenete, Szőrényi

³⁵ 1988. október 7. NOIJ III/3-136-198/6.

³⁶ A „repülő egyetem” a nyolcvanas években magánlakásokon – gyakran Jávor Istvánnál – tartott ellenzéki előadássorozatok elnevezése. Lásd: SZILÁGYI SÁNDOR: A Hétfői Szabadegyetem és a III/III. Új Mandátum, Bp., 1999. 159-164. o.

³⁷ Riporter tmb. (titkos megbízott. Az állambiztonsági hálózatnak az a tagja, aki elvi meggyőződésből vett részt a titkos együttműködésben) munkadosszié. BRFK ÁB III/III-D. H-66057. I. 80. o. 1980. IX. 1. - 1983. 11. 30. ABTL 3.1.2. M-40348.

³⁸ 1984. május 9. NOIJ III/III-86-90/8.

³⁹ 1984. június 23. NOIJ III/I-121. „Célszemély 'ellenzéki' tevékenységéről már 1981-ben, 1984-ben és 1986-ban információkat terjesztettünk fel a BM III/III-as Csoportfőnökség és a BRFK áb szervének jelentései alapján”. – tesz hozzá a jelentéshez Sillai Árpád az állambiztonsági titkárság vezetője.

⁴⁰ 1988. június 29. NOIJ III/III-122-127/2. „Intézkedés: azonosítják és ellenőrzik az információban szereplő budapesti lakost”.

⁴¹ Ronald Reagan 1981 és 1989 között az Egyesült Államok elnöke.

Éva színésznő szavalata, stb. Az interjúk közben a Batthyány örökmécses és a Televízió környékén lezajlott tüntetések részletei voltak láthatók. A képi alájátszás elsősorban a 'hatásos rendőri intézkedésekkel' foglalkozott (tömeg felosztatása, Csoóri Sándor kiemelése). Többször visszatértek a síremlékre, a 'forradalmárok' beszélgetésére, Maléter⁴² özvegye és egy politológus nő emlékezésére. Bejátszották egy értekezlet részletét, ahol a holtak méltó temetését kérték, felolvasták a rehabilitálásukat kérők beadványát, valamint az aláírók nevét. A film végén HMB által ismeretlen férfi közölte: „a 4. számot láttátok, az ötödiket holnap (október 23-án – r.b.), fél 10-kor a Műszaki Egyetem előtt láthatjátok.” HMB⁴³ egy hirdetés nyomán jutott el a vetítésre. (...) A plakát a Moszkva téren lévő könyves pavilon oldalára volt kiragasztva. Intézkedés: A Művelődési Házban lévő HK⁴⁴ felé, szóban szignalizálunk. Felhívjuk figyelmét a 'Fekete Doboz' programok előtti velünk való konzultációra. Az október 22-én – politikailag kifogás alá eső film – bemutatásáért felelős személy megállapítása folyamatban van.”⁴⁵

A másik híradó fontosságának ékes bizonyítéka volt (és maradt) a videó folyóirat legelső számaként jegyzett „Civil technikák”. A BRFK állambiztonsági szerve pontosan rögzítette a történeteket, majd továbbította a Belügyminisztériumba. „A Balázs Béla Stúdió egyik munkatársa közölte Kövér Lászlóval, az un. Fiatal Demokraták Szövetsége egyik vezetőjével, hogy a stúdiót érdekelné a FIDESZ helyzete és dokumentációt akarnak készíteni arról, hogyan született az egész, milyen intézkedések történtek akár ideológiailag, akár politikailag és mik a további tervek. A felvételek folyamatosan készülnének, ahogy haladnak az események, mintegy naplószerűen. Véleménye szerint ez – a FIDESZ megalakulásától függetlenül – nagyon értékes dokumentáció lenne két év múlva, amikor a történéseket már lehetetlen lenne rekonstruálni. Kövér szívesen vállalkozott a felvételekre, de a többiek nevében nem nyilatkozott.”⁴⁶ Fél éves forgatás eredményeként készült el az egy órás film, amely azóta sokat hivatkozott forrásává lett a Fidesz-genézis megértésének. Ráadásul a „Fekete Doboz” már 1988. március 30-án is ott volt a Tinódi mozi-beli Fidesz gyűlésen, ahogyan forgatott a Fidesz május elejei próbaperén, vagy május közepén a Jurta-nagygyűlésen is.

⁴² Maléter Pál az 1956-os Nagy Imre-kormány hadügyminisztere, 1958-ban halálra ítélték és kivégezték.

⁴³ HMB: a Napi Operatív Információs jelentésekben a titkos megbízott jelölésére szolgáló kód

⁴⁴ HK: a Napi Operatív Információs jelentésekben a hivatalos kapcsolat jelölésére szolgáló kód.

⁴⁵ 1988. október 25. NOIJ BRFK–192-210/10.

⁴⁶ 1988. május 3. NOIJ III/III-83-86/9. A jelentésben szereplő „Balázs Béla Stúdió egyik munkatársa” egyébként nem Káel Csaba, ahogyan ezt Pünkösdi Árpád véli. (Szeplőtelen fogantatás. Népszabadság Könyvek, 2005. 384-385. o.) Bár a Makk Károly filmrendezői osztályába járó Kael Csaba is forgatott a Fideszes vezetőkkel, de a Pünkösdi által is hivatkozott napi jelentés tervezetéből kiderül, hogy a BBS munkatárs P. László, azaz (kézzel beírva) Pesti László volt. Ez a NOIJ végleges változatából kimaradt.

A „lap-indítás” évének harmadik nagy témája a *nagymarosi vízilépcső-ellenes tüntetések* eseményeinek folyamatos dokumentálása volt. 1988. januárjában ott volt a „Fekete Doboz” kamerája a régi Duna Kör, illetve a Duna Környezetvédelmi Egyesület végleges betiltása után megalakult Bajcsy-Zsilinszky Társaság Környezetvédő Csoportja által kezdeményezett szakmai vitán, ahol elsőként merült fel a kérdés, hogy ki lehet-e vinni az embereket az utcára egy „jó ügy érdekében”? Az első, április nagymarosi tiltakozó menet éppúgy video-kazettára került, mint ahogyan az osztrák nagykövetség előtti tüntetés is május 27-én, és ahogyan ez szeptember 12-én, 29-én, október 3-án és 30-án is történt. Az első évfolyam 3. számaként számon tartott száz perces „Itt él a nép” összeállítás ezeknek az eseményeknek a foglalata.

Időközben meg-megakadva a bürokratikus útvesztőkben, tétován haladt előre az engedélyezési eljárás. 1988 végén már havi 30-40 lapalapítási kérelem érkezett be a Minisztertanács Hivatalának sajtóigazgatási főosztályára.⁴⁷ Az 1988. szeptember 8-án benyújtott engedélyezési kérelem részletes munkatervvel és diplomatikus érveléssel nyomatékosította a videó folyóirat legalizálása iránti elszántságát:

„A hazai közélet megélénkülése, a kultúrpolitika nyitottsága egyfelől, az audiovizuális információk iránti növekvő érdeklődés másfelől olyan tartósnak ígérkező társadalmi igényt teremtett, melynek egyelőre a tömegkommunikáció kialakult intézményei nem tudnak minden tekintetben eleget tenni. A milliós nézőközönség kulturális és információ ellátására berendezkedett állami televízió és az elsősorban műsorszórásra és csak kisebb mértékben műsorkészítésre felkészült kábeltévé-hálózatok mellett, meggyőződésünk szerint, hiánypótló szerepet játszhat egy rugalmas, kis apparátussal működő és kis költséggel dolgozó videó műhely, amely elsősorban rétegigények, speciális érdeklődés kielégítésére hozna létre és terjesztene videokazettán politikai és kulturális témájú műsorokat, összeállításokat.

Ezek felvevőpiacát a közművelődés intézményrendszere, a film- és videoklubok hálózata valamint az öntevékeny körök és egyesületek jelentenék. Esetenként fontos megrendelő lehet a felsőoktatás is.

Helyzeti adottságaink, beleértve a példányszámú terjesztés sajátos könnyebbségét, arra ösztönöznek, hogy olyan tárgyakkal foglalkozzunk, melyeket a tömegkommunikáció, különösen az audiovizuális területen, nem kellő nyíltsággal vagy nem kellő mélységben mutat be. Olyan témákkal, melyeket éppen az alulinformáltság tesz, tautologikus módon „kényes” témává.

Híradásainkat és filmdokumentumainkat egy rendszeresen, évente négy-öt alkalommal megjelenő videó periodikában kazettákon sokszorosítva hoznánk nyilvánosságra. Emellett a műhely eleget tud tenni egyedi megrendeléseknek is.

⁴⁷ (boros): Hány lap vár engedélyre? Magyar Nemzet, 1989. január 5.

A vállalkozás magánszemélyek alkalmi társulásaként jött létre, az MTA-Soros Alapítvány támogatásával. Működésének anyagi fedezetét, úgy gondoljuk, egy idő után, saját bevételei biztosíthatják. Gazdasági jellegű tevékenységünket az Alapítvánnyal és a Pénzügykutató RT-vel kötött szerződés értelmében ez utóbbin keresztül végezzük. Az ezzel járó pénzforgalom a Pénzügykutató FT bankszámláján keresztül történik.

A műhely elsősorban szerkesztőszékként működik. A kiválasztott témák megfilmesítésénél külső munkatársak közreműködésére számítunk; filmesekre, publicistákra valamint a megfelelő tudományágak és szakterületek specialistáira.

A szerkesztőség állandó tagjai jelenleg az alábbiak:

- Elbert Márta (dokumentumfilm, szociológus, a BBS gazdasági vezetője)
- Ember Judit (filmrendező),
- Jávor István (videofilm, fotós)
- Lányi András (filmrendező, író)
- Pesty László (amatőr videofilm)
- Vági Gábor (szociológus)

Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a szerkesztőség munkáját a jövőben egy ezzel megbízott felelős főszerkesztő vezesse. Kiadványaink terjesztése céljából a Pénzügykutató RT. kérni fogja kiadói jogainak kiterjesztését a video területére is.⁴⁸

Az egy hét múlva megérkezett válasz, amely gyors és elutasító volt. A Minisztertanács Hivatala sajtóigazgatási főosztályának vezetője közölte, hogy a videó folyóirat engedélyezésére azért nincs hatáskörük, mivel a Hivatal csak a helyi jellegű önálló rádió- és televízió-műsort készítő stúdiók alapítását hivatott engedélyezni. Más engedélyezésre jogosult szerv illetékessége nem került szóba. A Művelődési Minisztérium Film-főigazgatóságának egy hónappal később leveléből viszont kiderült, hogy a „video-lap” kiadói engedélye ügyében mégis a Minisztertanács Hivatala sajtóigazgatási főosztálya az illetékes. Ezután – immár Tardos Mártonnak, a Pénzügykutató Részvénytársaság vezérigazgatójának címezve – megérkezett a Hivataltól egy újabb levél, amelyben ha nem is ismerik el tévedésüket, de emlékeztetnek arra, hogy „a 'video-folyóirat' alapítása a sajtótörvény és a hozzá kapcsolódó engedélyezési rendelkezések kiadásakor még nem volt gyakorlat”. Mindenesetre mellékeltek egy, az engedélyezéshez szüksége részletes adatlapot, melynek „értelemszerű” kitöltéséhez a Magyar Közlöny 1986. évi 16., és 18. számában foglalt rendelkezéseket javasolták figyelembe venni. A november közepén visszaküldött adatlapra az év végén érkezett válasz.

„A „Fekete Doboz” címmel megjelenő kulturális, politikai-társadalmi video-dokumentumokra, elemzésekre vonatkozóan engedélykérelmet köszönettel megkaptuk.

⁴⁸ A beadványon postacímként még a MAFILM Lumumba utcai Rendezői Osztálya volt feltüntetve.

A sajtóról szóló 1986. évi II. törvény III. Fejezet 14. § /2/ bekezdésére figyelemmel,⁴⁹ az alábbiakat kérjük:

Mellékelten megküldjük a szerkesztőség vezetőjének részére a 'Személyi adatlap'-ot, melyet kérjük kitöltve a Miniszter-tanács Hivatala Személyzeti és Munkaügyi Főosztályához visszaküldeni.

Kérjük továbbá arra vonatkozó tájékoztatásukat, hogy a hosszú távú működésükhöz szükséges anyagi támogatást milyen forrásból kívánják fedezni, továbbá a videó folyóiratban megjelenő blokkokat milyen forrású nyersanyagból, milyen minőségben garantálva biztosítja az alapító Pénzügykutató Rt.”

Tardos Márton válaszában – miközben megküldte Ember Judit főszerkesztő személyi adatlapját is – kifejtette, hogy a működést a szerkesztőség saját bevételéből, valamint az MTA - Soros Alapítvány további támogatásából kívánja fedezni, majd nem megtagadva jellegzetes ironiáját a Hivatal megnyugtató-

⁴⁹ A hivatkozott joghely az engedély megadása megtagadásának szokásos ürügyét tartalmazta: „Az engedélyt meg lehet tagadni, ha a sajtótermék előállításához, illetve nyilvános közléséhez szükséges, jogszabályban meghatározott személyi, tárgyi feltételek nincsenek biztosítva.”

⁵⁰ Az MSZMP-vel folytatott tárgyalásoknak 1989. június 13-tól a Nemzeti Kerekasztal biztosított intézményes szervezeti kereteket. A háromoldalú tárgyalások delegációi az MSZMP, az Ellenzéki Kerekasztal kilenc szervezete és az ún. harmadik oldal hét szervezete volt. A tárgyalások alapvető célja a politikai rendszer, az alkotmányos berendezkedés és az alapvető jogok demokratikus, jogállami szabályozását megvalósító ún. sarkalatos törvények kidolgozása volt. Az alkotmány módosításáról, az Alkotmánybírásról, a pártok működéséről és gazdálkodásáról, az országgyűlési képviselők választásáról, a Büntető Törvénykönyv és a büntetőeljárás törvény módosításáról szóló törvények a politikai tárgyalások munkabizottságai vitáiban formálódtak. A 1989. június-szeptemberi tárgyalások vezettek el az 1989. szeptember 18-án aláírt megállapodáshoz, melynek alapján 1989. október 23-án kikiáltották a Magyar Köztársaságot. Kevésbé ismert, hogy az EKA a szeptember 18-án aláírt megállapodás után is fennmaradt, sőt, 1990. április 27-ig még a következő évben is tartott kilenc ülést. Az EKA negyvenhárom ülésének jegyzőkönyve továbbá tizenhat ülésének hanganyaga az Ellenzéki Kerekasztal 1989 évi ülésein történeteket dokumentálják: a hatalommal szembeni tárgyalási pozíciójuk megszerzésének folyamatát, majd a törvénytervezetek - elsősorban az alkotmánymódosítás - vitáiban képviselt álláspontjuk kialakításának vitáit. A negyvenhárom ülés közül háromra nemzetközi tárgyalófelek részvételével került sor: kétszer az Egyesült Államok, egyszer pedig a Szovjetunió nagykövete látogatott az Ellenzéki Kerekasztalhoz. Az EKA tárgyalásainak döntő többségét videó-jegyzőkönyv formájában rögzítette a „Fekete Doboz” Alapítvány stábjá. A kezdeti időszakban öt alkalommal még nem készült felvétel, ezek szövegét kivonatos jegyzőkönyvek pótolják. Az 1989. szeptember 18-át követő jegyzőkönyvek a Szabad Demokraták Szövetsége által megőrzött - jelenleg az OSA kezelésében lévő - hangkazetták felvételei nyomán készültek. E hanganyagok részben leírt változatai, továbbá a Nemzeti Kerekasztal - plenáris, középszintű illetve munkabizottsági szintű - tárgyalásainak jegyzőkönyvei 1997-ben a Magyar Országos Levéltárba kerültek (MOL P. 2117. 1-13. sz. dobozok), azt követően, hogy az adatvédelmi biztos ajánlást fogalmazott meg az iratok nyilvánosságával kapcsolatban (466/A/1996. sz. adatvédelmi biztosi ajánlás). Az iratanyag teljes közlésére illetve szerkesztett kiadására lásd: BOZÓKI ANDRÁS - DLBERT MÁRTA - RALMÁR MELINDA - LÉVÉSZ BÉLA - LIPP ERZSÉBET - ZIPP ZOLTÁN (szerk.): A rendszerváltás forгатókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. 1-4.kötet, Magvető Kiadó, Bp., 1999.; 5-8. kötet, Új Mandátum Kiadó, Bp., 2000.

sára hozzátette: „A felvételek jó minőségű, a hazai szaküzletekben is kapható VHS videokazettákra készülnek”. Ezt követően, 1989. január 26-án – közel két év engedély nélküli működés után – beköszöntött a video-folyóirat de jure születésnapja is. Az 1989-es év már a rendszerváltó „Fekete Doboz” aranykora. Az Ellenzéki illetve a Nemzeti Kerekasztal eseményeinek dokumentálása⁵⁰ majd év végén, a belső állambiztonsági szolgálat összeomlásához vezető Duna-gate botrány szinte a rendszerváltó médiavilág főszereplővé tette a Doboz kameráit.⁵¹ De ez – ahogyan ezt mondani szokás – már egy másik történet.⁵²

Függelék

A „Fekete Doboz” 1988-ban 77 filmet készített, ezek közül a legfontosabbak adatai:

A Bajcsy-Zsilinszky Társaság környezetvédelmi vitaestje

Helyszín: Eötvös Kollégium, Budapest. Meghívott vendégek: Ábrahám Kálmán államtitkár, Bánffy György, Szájlig Péter erdészeti kutató, Ráday Mihály, Straub F. Brúnó, V. Nagy Imre, Zsigmond Attila, Tóth János, Czoma László. 27-Jan-1988, 117 perc

Tiltakozó menet a vízlépcső ellen Nagymarostól Esztergomig

Vargha János beszéde. Petri György. Esztergom. 13-Apr-1988, 37 perc

FIDESZ gyűlés a Tinódi moziban.

A résztvevők érkezése a mozihoz. A moziban interjú Fodor Gáborral. Fodor a sajtóhelyreigazítási ügyről. Orbán Viktor: beszámoló a budapesti főügyészségen történekről. Deutsch Tamás: beszámoló a veszprémi ifjúsági parlamentről. Németh Zsolt: tájékoztatás a Fidesz törekvéseiről. 30-Apr-1988, 137 perc

⁵¹ Utóbbira lásd: RENATA UITZ: *Communist Secret Services on the Screen: The Adventures of the Duna-gate Scandal in Hungarian Media*. „Visions after the Fall: Museums, Archives, and Cinema in Reshaping the Popular Perceptions of the Socialist Past”. International workshop organized by OSA Archivum, Budapest, Panel III. Part 2. 10. 07. 2006.; továbbá: RÉVÉSZ BÉLA: A „Duna-gate” ügy jelentősége a rendszerváltás történelmében – politológiai értelmezési lehetőségek. *Acta Juridica et Politica*, Szeged, 2006.

⁵² „A „Fekete Doboz” történetének első szakasza ’90 elejéig tartott. Erre az időszakra a video-folyóirat működés volt jellemző, iszonyú mennyiséget forgattunk, heti tíz-tizenkét eseményen jelentünk meg, nem beszélve az EKA-tárgyalásokról, melyek magukban is százötven órát jelentettek. Az utó- és előmunkálatokkal együtt ebben az időszakban tizennyolc órát dolgoztunk naponta. Éhen haltunk volna, ha nem kapunk Soros-ösztöndíjat ’88-’89-ben. Ez az összesen két és fél millió meg a vágóasztal, amelyen ma is dolgozunk, a fennmaradáshoz volt elég. A hivatalosság csak ’89-ben legalizált bennünket, az ösztöndíj-felvételhez pedig alapítvánnyá kellett válnunk, úgyhogy mai formánkat – „Fekete Doboz” Alapítvány – a Pénzügykutató Rt.-nek köszönhetjük.” Elbert Márta lejegyzett szövege a „JÖSSZ. Kettős forgatókönyv” című, 1994-ben készült referenciafilm alapján. Idézi: NÓVÉ BÉLA: *Tény/Soros. A magyar Soros Alapítvány első tíz éve*. Balassi, Bp., 1999. 105. p..

A Szabad Kezdeményezések Hálózatának megalakulása

Budapest, Hági söröző. A résztvevők érkezése a sörözőhöz. Felszólalók: Horváth Mihály, Morvay László, Kis János, Tamás Gáspár Miklós, Kiss Gy. Csaba, Kőszeg Ferenc, Demszky Gábor, Szalai Erzsébet, Dénes János, Szász István, Lányi András, Vargha János, Vass István, Szilágyi Sándor, Kovács András, Pálincás Róbert (Inconnu), Haraszi Miklós, Vajda Mihály, 1-May-1988, 146 perc

TDDSZ alakuló ülés

Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete. Metró Klub. Megnyitó beszéd Szalai Júlia. Az ülés elnökének - Forgács Pál - beszéde. Öry Csaba: az alapszabály tervezetének előterjesztése. 14-May-1988, 117 perc

Jurta Színház MDF nyilvánosság-fórum

Hozzászólások. Hirschler Richárd a sajtóirányítás és a sajtó viszonyáról. Csengey Dénes azokról a fontos eseményekről, amelyek titkot képeznek az országban. Kis János, Czákó Gábor. Dénes János a romániai falurombolásról „Felhívás a világ népeihez”. Bíró Zoltán elnököl. 15-May-1988, 172 perc

Párizs Père Lachaise temető, megemlékezés az Emberi Jogok Ligája által állított jelképes 1956-os sírnál.

Felvételek a jelképes sírról, ünnepi beszédek: Méray Tibor, Fejtő Ferenc, Gilles Martinet (Francia Szocialista Párt), Claudio Martelli (Olasz Szocialista Párt), Piero Fassino (Olasz Kommunista Párt), Vásárhelyi Miklós, 16-Jun-1988, 27 perc

Erdély-tüntetés.

Dózsa György út, fáklyás felvonulás a román nagykövetség elé. 27-Jun-1988, 78 perc

Dunai duzzasztógátak konferencia (raw footage)

Budapest, Kossuth tér, METESZ székház. Előcsarnok. Könyvárusítás: Duna - Egy antológia. Interjú egy vízügy lobbis taggal. Előadás angolul. Király Zoltán interjú. Interjú egy osztrák zöld párti politikussal. 2-Sep-1988, 77 perc

Diáksztrájk, JATE, Szeged.

JATEBTKáltalanoshallgatóisztrájkja. Előadása párizsi egyetemfüggetlenségéről. Szövényi Zsolt, a Művelődésügyi Minisztérium osztályvezetőjének tájékoztatója. Vita, hallgatók és tanárok hozzászólásai. Bodnár László rektorhelyettes, Kristó Gyula dékán, Hozzászólások. Szilassy László, Pikó András. 28-Sep-1988, 138 perc

Szolgálatmegtagadók.

Kossuth tér. Tüntetés a szolgálatmegtagadók védelmében. Csapody Tamás felolvassa dr. Merza József matematikus szövegét a fegyveres szolgálat megtagadásáról. Levél Grósz Károly miniszterelnöknek. 5-Oct-1988, 67 perc

Munkáscsoportok értekezlete, Török utcai borozó

Buda Géza (Fidesz Munkáscsoport) a munkáskonferencia tervéről. Szándéknyilatkozat fogalmazása. 20-Oct-1988, 129 perc

Interjú egy Erdélyből menekült magyar családdal

Csalog Zsolt beszélget erdélyi menekültekkel 22-Oct-1988, 30 perc

Nyilvánosság Klub alakuló gyűlése

Közgazdaságtudományi Egyetem. Gyertyán Ervin beszéde, Halmai Gábor, Szekfű András, Déri János. 29-Oct-1988, 64 perc

Meghívott vendég: Farkas Vladimir

Szeged, JATE, BTK, auditórium. Farkas Vladimir beszél és kérdésekre válaszol 1-Nov-1988, 188 perc

Országos Cserkésztalálkozó.

Jurta Színház. Irattár és fotótár megalapítása. Cserkész alapszabályzat. Ideiglenes Intéző Bizottság. 12-Nov-1988, 87 perc

A Független Kisgazdapárt országos értekezlete.

Pilvax kávéház. Megnyitó Bereczki Vilmos. Dragon Pál (beszámoló az előzményekről), Vita a „funkció-osztogatról”. 26-Nov-1988, 46 perc

Történész konferencia 1956-ról

Közgazdaságtudományi Egyetem. Litván György előadása a Nagy Imre-csoport tevékenységéről. Hegedűs András hozzászólásrészlet. Hegedűs B. András előadása a Petőfi Körről, Varga László előadása. 3-Dec-1988, 94 perc

A szamizdat folyóirat Beszélő nyilvános estje

Jurta Színház. Aczél György kultúrpolitikája, Eörsi István a Kádár-rendszerről és a Beszélő jelentőségéről. Petri György verseit olvassa fel. Babus Endre, Rácz Sándor, Rajk László beszéde. 15-Dec-1988, 147 perc